

ANMELDELSER

Niklas Luhmann:
Sociale Systemer.
Grundrids til en
almen teori.
København: Hans
Reitzels Forlag,
2000 (567 s.)

Hilsen fra Norge: Gratulerer Danmark med den danske oversettelsen av det jeg vil kalle en moderne sosiologisk klassiker. Dette er en faglig begivenhet som vil bli mottatt med glede i hele Skandinavia, og det vil ikke forundre meg om vi vil få høre mer om „selvreferanse“, „kompleksitet“ og „kontingens“ i tiden som kommer.

Forst og fremst er det grunn til å rose de tre oversetterne (John Cederstrøm, Nils Mortensen & Jens Rasmussen) for et godt arbeide. De må ha hatt litt av en jobb, for det er en omfattende og temmelig abstrakt tekst det er tale om. Rett nok skrev Luhmann i sosiologisk dagligspråk, men man skal være klar over at han bestemmer kjente begrep på en noe annerledes måte enn hva et sosiologisk leksikon vil gjøre. Dessuten trakk han relativt hverdagslige begrep („kompleksitet“, „differanse“, „kommunikasjon“ osv.) inn i teorien på en måte som gjør at det kreves atskillig kunnskap fra oversetternes side. Etter min oppfatning har de tre fått dette til, men jeg kan tenke meg at det har vært litt av en jobb.

Dessuten har Jens Rasmussen skrevet en kort, men instrukturiv introduksjon som også bør berømmes. For øvrig har jeg merket meg at

man har utstyrt boken med en navneindeks. Noe slikt finnes ikke i originalen, for Luhmann utstyrte ingen av sine mange bøker med navneindeks. Årsaken kan man bare spekulere over, men enhver forsker vil selvsagt vite å sette pris på noe slikt. Selv har jeg nylig vært på en håpløs jakt etter Luhmanns kommentarer til Weber, og når man sitter slik og blar, vet man å sette pris på en skikkelig indeks.

Hva så med boken? Den kan leses på flere måter, og den kan følgelig refereres på flere måter, men den handler vel om det Luhmann selv betegner som hovedlinjene i en sosiologiens „superteori“ (39ff.) med basis i forholdet system/omverden. Med det menes intet mindre enn en ambisjon om en teori som evner å inkludere alle sosiologiens -ismer og bindestreker i et felles teoretisk rammeverk. I bokens første setning heter det kategorisk at „Sociologien befinner seg i en teoretisk krise“, og etter vel 550 sider med ytterst grundig diskusjon avslutter Luhmann med å fastslå at når nå begrepet om „selvreferansen“ er på plass, så kan den sosiologiske „uglen...-begynde sin natteflyvning“, for nå vet vi at sosiologen kun kan se det den kan se fordi den ser på den måten den ser.

For han kommer så langt, har Luhmann tatt oss med på en reise på jakt etter det sosiale, nærmere bestemt det genuint, ikke-reduserbare sosiale, hvilket ikke kan være handling, interaksjon, følelser, gener, struktur eller lig-

nende, men kommunikasjon. I den forstand kan derfor boken også leses som en grundig analyse av hvordan kommunikasjon kommer i stand og utvikler en emergent realitet som virker autonomt (autopoietisk) ved å reprodusere seg selv gjennom seg selv, altså en analyse av det genuint sosiale som en egendynamisk, rekursiv realitet av kommunikasjon som utvikler kommunikasjon.

For at kommunikasjon skal virke meningsfullt kreves det avgrensning, og Luhmanns begrep om et „sosialt system“ viser derfor primært til meningsfullt ordnet kommunikasjon, nærmere bestemt kommunikasjon som avgrenser seg selv overfor en omverden. Begrepet „omverden“ er i den forstand uttrykk for en systemrelativ meningsgrense. Det er derfor ikke sosiale systemers struktur som er i Luhmanns fokus (hvilket skiller ham klart fra Parsons). Deres struktur er nettopp deres systemrelative struktur, ja, deres meningsfulle strukturering av sitt forhold til omverdenen. Strukturbegrepet viser ikke til annet enn systemets egen stabilisering av kommunikasjonen, nærmere bestemt kommunikasjonens utvikling av ordning gjennom forventninger og forventningsformer. Begrepet „struktur“ er et godt eksempel på hvordan Luhmann gir gjengse sosiologiske termer en ny bestemmelse. På samme måte blir derfor også begrepet „handling“ definert på basis av kommunikasjon. Begrepet „handling“ tømmes for hu-

maniserende subjektivitet og intensjonalitet ved at det bestemmes som systemrelativt erfarte hendelser som gis betegnelsen „handling“.

For øvrig er det grunn til å bemerke at Luhmann bruker atskillig plass til å diskutere forholdet mellom menneske og sosialsystem. Rett nok defineres „psykiske system“ som omverden for kommunikasjonen, men samtidig erkjennes også mennesket som individualitet, hvilket er noe annet enn den tomme formen som begrepet om „aktøren“ vanligvis representerer i sosiologien. Hvorvidt han har gitt et tilfredsstillende svar, kan imidlertid diskuteres.

I og for seg betrakter jeg slikt som uttrykk for at boken stimulerer til motstand til tross for sin monologiske form. Hvis den skal kritiseres, vil jeg snarere fremholde at den inneholder atskillige uklarheter og at den kan bli vag der leseren forventer noe klart og poengtert. Da tenker jeg ikke bare på om den er unødig abstrakt, men også om dens til dels uklare argumentasjon og uklare bestemmelse av viktige spørsmål. Eksempelvis må det kunne spørres etter en nærmere bestemmelse av hvordan tenkning og kommunikasjon faktisk forbindes. Likeledes er forholdet mellom ulike former av sosiale system uklart. Særlig gjelder dette organisasjoner, som gjennomgående er lite tematisert i boken. Hvordan virker for eksempel forholdet mellom interaksjon og organisasjon, vil en moderne sosiolog spørre, men her et-

terlates vi med ubesvarte spørsmål.

Personlig mener jeg at fenomenet „tid“ er kommet dårlig ut. I en artikkel (Luhmann, Niklas; „Unverständliche Wissenschaft“. *Soziologische Aufklärung* 3. Opladen. 1981. s. 170-177). Luhmann skrev om arbeidet med „Sociale systemer“, fremgår det at han hadde tenkt en noe annerledes tematisk plan, hvor det bl.a. skulle være et eget kapittel om tid. Hvorfor planen ble endret, vet jeg ikke, men i og med at sosiale system er temporaliserte, egendynamiske og tidsmestrende system, skulle man kanskje forvente at dette ble klargjort bedre. I og for seg står det atskillig om tid i boken, men da må det leses en del på kryss og tvers.

Ellers er det slik at boken kom i 1984, og vi vet derfor også hvor Luhmann rettet sin interesse etter at boken ble utgitt. Vi vet at han i økende grad kom til å fokusere på observasjon og formlogikk, og nettopp dette er en tematikk som nok blir for lite tematisert i „Sociale systemer“. Den tenderer mot å fokusere mer på systembegrepet, kommunikasjonen og samfunnet enn på kognisjon, konstruktivisme og observasjon, vil jeg hevde. Man kan neppe kritisere Luhmann på dette punktet, men man sitter likevel med en følelse av at bokens fokus er litt for mye preget av å være en „flyvetur...over et temmelig lukket skydække“, som Luhmann selv sier i sin innledning. Når det er sagt, må det imidlertid innskytes at den foreliggende boken

danner forutsetningen for å forstå Luhmanns videre utvikling.

Slike innvendinger til tross: Dette er en bok som kan være krevende å lese, men den er garantert stimulerende, for enhver som leser „Sociale systemer“ vil måtte tvinges til å tenke. Det tar sin tid, men det er verd strevet. Etter min oppfatning er dette hans viktigste bok, viktigere enn den monumentale „Die Gesellschaft der Gesellschaft“.

Sverre Moc
Høgskolen i Stavanger

**Steen Scheuer:
Motivation. Aktør-
motiver i arbeidslivet. København:
Handelshøjskolens
Forlag, 1999 (215 s.)**

Denne bok sender os ud på en rejse med et bestemt formål. Rejsen bringer os ud i nogle af arbeidssociologiens centrale værker. Formålet er at kaste lys på de motiver, der styrer underordnede ansattes adfærd i arbejdslivet.

I bogens første kapitel diskuteres motiverne ud fra forskellige teoretiske tilgange. Der tages udgangspunkt i den klassiske dualisme inden for samfundsvidenskabene mellem en forståelse af mennesket, dets motiver og handlinger, som henholdsvis „økonomisk“ og „socialt“. Mere konkret knyttes der an til retninger i arbeidssociologien og organisationsteorien, der ser de menneskelige handlinger som henholdsvis

et udtryk for *rational choice* (egennytte) og for tilpasning til sociale normer, hvor det sidste ikke nødvendigvis er rationelt ud fra en egoistisk betragtning. Steen Scheuer gennemfører en præsentation og en interessant diskussion af de to retninger. Han påviser, at begge tilgange i deres ekstreme versioner bliver for reduktionistiske i deres forståelse af menneskelig adfærd i arbejdslivet, og han søger efter teorier, der kan rumme begge forståelser. Det finder han især hos Jon Elster og Anthony Giddens. Hos Giddens er valg ikke nødvendigvis rationelle, og normer er ikke noget, individet bevidstløst underlægger sig, men noget det reflektivt vælger.

For Steen Scheuer bliver der dog stadigvæk et projekt tilbage: „Hensigten med undersøgelsen er...at efterspore eksempler på og konflikter mellem *rational choice* betingede handlinger eller tankegang på den ene side og socialt-normativt betingede handlinger eller tankegang på den anden, på tværs af teoretiske skoler og doktriner. Hvis dette lykkes, indebærer det både, at det vil være muligt at påvise over for de neo-institutionelle teoretikere, at rationelle motiver ikke er forsvundet fra fabriksgulvet, og at man kan fastholde over for *rational choice* teoretikerne, at ikke alt kan reduceres til optimeringstankegang, men at socialt-normative motiver kan fremtvinge og faktisk ofte fremtvinger løsninger, der bryder med denne tankegang“ (p.40).

Og så afsted på rejsen! Steen Scheuer foretager en kritisk genlæsning af tre arbeidssociologiske retninger, nemlig *human relations*, den britiske skole omkring Goldthorpe med flere, og arbeidssociologiskolen med Braverman som den teoretiske sværvægter. Inden for hver retning fokuserer han på en central empirisk undersøgelse med inddragelse af debatter og tolkninger, der har knyttet an til disse undersøgelser. Den første undersøgelse er Hawthorne-eksperimenterne, der først og fremmest blev rapporteret i *Management and the Worker* af Roethlisberger og Dickson (1939). Så følger *The Affluent Worker* af Goldthorpe og kollegaer (1968-69) og til sidst Burawoy's *Manufacturing Consent. Changes in the Labor Process under Monopoly Capitalism* (1979).

Ikke mindst analysen af de ellers så fortærskede Hawthorne-eksperimenter er interessant. Scheuer påviser, at lærebøger ofte giver et temmeligt misvisende billede af resultaterne af disse eksperimenter. Dette billede er især formidlet af den person, der hostede størst berømmelse af sin deltagelse i eksperimenterne, Elton Mayo. Den tilstedeværelse af stærke gruppenormer hos de ansatte, som eksperimenterne vitterligt lagde for dagen, blev af Mayo tolket som udtryk for „menneskets konstante og allestedsnærværende indre trang til at tilhøre en social gruppe“ (p.45). Samtidig undertrykte Mayo de data og tolkningsmuligheder, der kunne tjene til at forstå nor-

merne som en rationel tilpasning til arbejdsbetingelserne.

I sin analyse af *The Affluent Worker* kan Scheuer mere direkte finde belæg for sit både-og syn på aktørmotiverne. Undersøgelsen fremhævede, at arbejderne har forskellige orienteringer til arbejdet, og at forskellige orienteringer kan være til stede hos forskellige personer, men med forskellig styrke: „Nogle lægger mest vægt på instrumentelle handlemotiver og forståelsesrammer, andre mest på solidariske, men alle har de elementer af begge dele i sig. *Economic man* eller *social man* er således ikke et enten-eller“ (p.134). Scheuer søger også - med rette - at rehabilitere Goldthorpe og kollegaer over for den kritik, som venstrefløjs-akademikere i sin tid fremsatte over for undersøgelsen. Jeg deler Scheuers opfattelse af, at denne kritik i høj grad manglede belæg. Den var vel primært baseret på, at *Affluent Worker*-undersøgelsen ikke fandt den revolutionære klassebevidsthed, som venstreflojen håbede og hævdede fandtes ”inderst inde”!

Også gennemgangen af Burawoys undersøgelse giver Scheuer anledning til at konstatere, at der er både-og motiver i arbejdslivet. Det finder han til gengæld ikke hos Burawoys teoretiske nestor, Braverman: „I Bravermans teori er aktører og aktørmotiver således i praksis ikke eksisterende som betydningsfulde faktorer i udviklingen af arbejdslivet“ (p.157). Denne påstand vil jeg imidlertid godt antaste.

For det første vil jeg pege

på den forskydning, der her tilsyneladende sker i Scheuers problemstilling. Bogen drejer sig om aktørmotiver i arbejdslivet, men her tales der om aktørmotiver i *udviklingen* af arbejdslivet. Hvis dette var problemstillingen, ville Scheuer næppe heller finde belæg for en stærk involvering i arbejdslivets *udvikling* fra underordnede ansatte i undersøgelsen af Roethlisberger & Dickson eller Goldthorpe og kollegaer.

For det andet er aktørmotiver hos arbejderne ikke fraværende hos Braverman - dette til trods for, at han selv anfører som en begrænsning ved sin bog, at „no attempts will be made to deal with the modern working class on the level of its consciousness, organization, or activities“ (p.26-27 i Harry Braverman: *Labour and Monopoly Capital*, New York, Monthly Review Press, 1974). Faktisk citerer Scheuer selv Braverman for at påstå, at arbejdere aldrig frivilligt vil omvende sig til livslangt rutinearbejde (*'detail work'*). Et andet eksempel er Bravermans beskrivelse af, hvordan arbejdere *en masse* forlod Ford-fabrikken, da samlebåndet blev indført, og at det krævede en fordobling af lønnen at få pladserne besat igen på en nogenlunde stabil måde (Braverman, p. 146-50). Dette turde dog ellers være et godt eksempel på, at arbejdere besidder *rational choice* motiver - i dette tilfælde koblet til overvejelser om arbejdslivets kvalitet såvel som aflønningen.

I det afsluttende kapitel opsamlers og vurderer Scheuer de fund, der er gjort på

rejsen. Nogle af de normer, som gennemgående er fundet i de arbejds sociologiske undersøgelser - normer om såvel et produktionsminimum som et -maksimum, om forholdet til overordnede og om loyalitet over for firmaet - diskuteres ud fra, om de bør forstås som blotte vaner og og sædvaner (måske begrundet i psykologiske behov) eller som udtryk for rationelle valg blandt aktørerne. Der er tale om en række spændende analyser af de fundne resultater. På et konkret punkt er jeg klart uenig i Scheuer analyse, nemlig hans afvisning af, at de ansattes uformelle normer om et produktionsmaksimum kan forklares som „*rational choice* på gruppeniveau“ (p. 189). Dels er der flere eksempler i litteraturen, end Scheuer antyder, der indikerer, at akkorder strammes og produktionsmål hæves i takt med, at arbejdernes ydelse stiger. Dels indgår vel også overvejelser om velvære og helbred i menneskers rationelle valg: eksempelvis at man ikke ønsker at komme dødtæt hjem fra arbejde, og at man ikke ønsker at være slidt ned som 50-årig. Disse overvejelser kan bygge på erfaringer, der formidles fra de ældre til de yngre arbejdere.

Scheuer konkluderer nuanceret, at såvel rationelle, herunder økonomiske, som sociale motiver gør sig gældende, og at det på mange måder er *balancen* mellem de to typer ”orienteringer”, der er det interessante. Den kan give anledning til konflikter, ”både for den enkelte selv,

mellem arbejderen og virksomheden, og så sandelig også mellem arbejdere med forskellige erfaringer, tolkninger, orienteringer og arbejdsfunktioner" (p. 201). I en pressemeddelelse udsendt sammen med bogen hedder det indledningsvist: „Hvad får en medarbejder til at passe sit arbejde. At tjene til sit levebrød eller at blive anerkendt af sine kolleger?“ Faktisk er dette spørgsmål misvisende i forhold til bogens indhold (det passer bedre på en bog, jeg selv har skrevet, *Disciplinering til lønarbejde*). Scheuers bog handler *ikke* om den basale ufrihed, der ligger i, at man skal sælge sin arbejdskraft for at kunne tjene til sit levebrød, og at mange derfor må acceptere et job, som er valgt mere af nødvendighed end af lyst, hvorfor spillerummet for *rational choice* på dette centrale punkt er ganske begrænset. Den handler derimod om, hvad der motiverer mennesker i deres adfærd, når de nu engang er i sådanne jobs. Er det vigtigt, at der kommer smør og høj belægning på brødet, eller er det vigtigere at have det godt med sine kolleger?

Det har Steen Scheuer lavet en velskrevet og tankevækkende bog om. Den anbefales til alle, der interesserer sig for arbejds sociologi og menneskelig adfærd i arbejdslivet.

Herman Knudsen
Institut for Samfundsudvikling og Planlægning,
Aalborg Universitet.

**Verner Denvall & Tord Jacobsen (red.):
Hverdagsbegreber i socialt arbejde.
København: Hans Reitzel, 1999 (358.)**

Bogen er en antologi, som blev udgivet på svensk i 1998 med titlen "Vardagsbegrepp i socialt arbete". Den har sikker voldt oversætterne en del problemer, for den er egentlig ikke skrevet med en international målgruppe for øje. Den omtaler specielle svenske forhold meget konkret, og man skal have en vis indsigt i forskellene for at vide, om udsagnene om de svenske forhold umiddelbart kan overføres til de danske.

Alligevel indeholder antologien en inspirerende indføring i alle det sociale arbejdes forskellige problemstillinger, og det er navnlig som sådan, den bør læses. De, der ikke på forhånd har et overblik over det brede spektrum af problemstillinger, som en forskning på dette område kan kaste sig over, kan her få et ganske inspirerende overblik.

Bogen indeholder en lang række artikler, der indgår i en meget fornuftig arbejdsdeling, således at de samlet får dækket området. Første del indeholder artikler om de forskellige målgrupper for det sociale arbejde, anden del indeholder artikler om de forskellige organisatoriske problemstillinger, tredje del indeholder artikler om de konkrete arbejdsformer, og fjerde del indeholder artikler om professionalisme og om magtforholdet mel-

lem de professionelle og brugerne.

Bogen er absolut letlæselig, men meget uensartet i sit niveau. I den ene ende af skalaen finder vi artikler som Bo Vinnerljungs meget flotte kritiske analyse af begrebet *den sociale arv*. Her er der tale om en omhyggelig vidensteoretisk og diskursteoritisk analyse af den proces, hvorunder en afhandling trods fundamentale metodologiske fejl bliver trendsættende og begrebsdannende for det sociale arbejde i flere årtier efter. Det er en artikel, der bør gå hen og blive en klassiker.

I den anden ende af skalaen finder vi flere artikler, som helt savner dokumentation for sine påstande. Når de således undervejs udtaler sig meget flot om, hvordan det sociale arbejde er organiseret, hvordan de professionelle forholder sig og om konsekvenserne for klienterne, sidder man med et dobbelt problem. Dels ved man ikke, om det er noget de gætter sig til, fornemmer eller har undersøgt. Dels ved man ikke, om forholdene er de samme i Danmark.

De fleste artikler er holdt i moderigtig socialkonstruktivistisk stil. Men det fritager jo trods alt ikke forfatterne for kravet om dokumentation og referencer. Dens implicite socialkonstruktivistiske tilgang bliver iøvrigt ikke diskuteret, og bogen mangler en egentlig teoretisk bæredygtighed under sin "kritiske" diskussion af begreber og forestillinger.

Læst i sin helhed lever bogen derfor ikke op til forord-

ets fine ord om en opsamling af "periodens mange forskningserfaringer". Og selvom den nok kan være inspirerende for de studerende, må man samtidig advare dem mod ikke at efterligne dens argumentationsform.

Kjeld Høgsbro

Dines Andersen & Anne-Dorthe Hestbæk: *Ansvar og værdier - en undersøgelse i børnefamilier*. København: Socialforskningsinstituttet, 1999 (321 s.)

I foråret 1999 ønskede Kristelig Folkeparti med Jan Sjursen i spidsen, at vi i Danmark nedsatte en værdikommission. Begrundelsen var, at alt skulle være i opløsning, samfundet og familien har forandret sig radikalt, og vi lades forvirrede og fremmedgjorte tilbage - ikke mindst børnene. Børnene kommer i klemme og forældrene har mistet den fundamentale fornemmelse for deres poder. Vi lever ifølge Sjursen i en form for værdimæssigt vakuum, og familien skal genskabes som kraftcentrum. Værdikommissionen blev ikke til noget. Men parallelt med Sjursens opråb har forskere på Socialforskningsinstituttet arbejdet med ansvar og værdier i børnefamilien. Det har resulteret i en større rapport, som udkom i februar 2000.

Problemstillingen er, hvordan forældreansvaret opfat-

tes i nutidens familier, og hvilke forhold der er bestemmende for denne ansvarsoptagelse. Dette søges besvaret via en kortlægning af forældrenes holdning til placering af ansvaret for deres børn, og belyses ved at se på forældrenes adfærd - dvs. hvad de faktisk gør for at leve op til deres ansvar. Desuden er de store børn mellem 10-15 år blevet interviewet om bl.a. deres syn på opdragelsesværdier, forældrenes arbejdslivsmode, samt hvordan ansvaret er fordelt internt i familien.

Rapporten falder i 13 kapitler plus bilag angående data og metode. Metoden er spørgeskema-interviews med 1.500 forældre til børn i alderen 3-15 år og 1.100 børn og unge i alderen 10-15 år. Der er valgt en række basisbaggrundsvariable, som omfatter forældrenes skoleuddannelse, deres erhvervsuddannelse, relationer til arbejdsmarkedet, samlivsstatus, deres livsform (den selvstændige, den lønarbejdsorienterede og den karrierebundne livsform), den geografiske placering, og barnets køn og alder. Disse baggrundsvariable kobles på forskellige måder med 5 værdier: solidaritet, ærlighed, personlig frihed, konkurrence samt ansvarlighed. Forfatterne skriver, at de har konstrueret disse fem værdier, der er forskellige og ikke overlappende (s. 10).

Ideen med at undersøge, hvordan vi opfatter og forvalter ansvar og værdier, er åbenbart trendy. Det samme kan man ikke sige om det omsigklamrende net af ba-

sis-baggrundsvariable. Definitionen og valget af netop disse basisbaggrundsvariable får afgørende betydning for analysens mulighedsfelt. Det er en traditionel og SFI-typisk angrebsmåde. Og alligevel anderledes idet de forhen så anvendte socialgrupper ikke længere sættes i sving, til gengæld tages livsformsanalysen i brug.

Det hele centrerer sig om arbejde! Analyserne skæres til i forhold til den type af arbejde og uddannelse vi har. Ikke dermed ment, at det ikke er parametre, der er væsentlige. Det er de utvivlsomt. Men det er anmelderens fulde overbevisning, at skal vi forsøge at fatte de måder vi griber livet, vores forældre- og barneskab an på i dag - så kommer vi det ikke nærmere det ved at fastholde den traditionelle brug af arbejds-markedstilknytning.

Hestbæk og Andersen stiller mange spørgsmål. Hundredevis af spørgsmål. De fremstiller området som værende uhyre komplekst, hvorefter de foretager en gevaldig kompleksitetsreduktion. Det er selvfølgelig på sin plads, hvis man samtidig kan begrunde, at man har fat på de afgørende faktorer; men i det foreliggende tilfælde medfører det en skabelonagtig analyse, der ihvertfald trætter mig.

Men de *har* fat i mange spændende områder. I første linie slår de fast, at ansvaret for børnene, deres velfærd og opdragelse, ligger hos forældrene. Forældrene har det juridiske ansvar, og rapporten viser, at forældre fortsat ønsker at påtage sig dette

ansvar. Men moderne forældre er realistiske og udtrykker interesse i samarbejdet med de forskellige instanser og professionelle, der "har" deres børn i mange timer om dagen. Et gennemgående undersøgelsesfelt i rapporten er, hvorledes holdningen "at vi som forældre har ansvar" faktisk svarer til den reelle deltagelse. Hestbæk & Andersen bruger bl.a. deltagelsen i forældremøder til at vise, om teori og praksis stemmer overens. De spørger også til, hvordan forældre forholder sig til skolen. Hvordan skole og forældre samarbejder. Desuden går de efter, hvilke holdninger bestemte forældregrupper har til fx. at møde til tiden (mere specifikt at møde lige når klokken ringer eller være klar til at modtage undervisning når klokken ringer). Fokus sættes også på, hvordan forskellige forældre (alt efter uddannelse, livsform osv.) opfatter deres interaktion med skolen. Er de medansvarlige for at skabe ro i klassen? Er de medansvarlige, hvis nogen mobbes? Hvordan er i det hele taget deres opfattelse af skolens opgave?

Spændende spørgsmål, som igennem forfatterens gennemskrivning faktisk fremstår både komplekse og vigtige. Det er interessant, at 57 % af forældre mener, at det er deres ansvar at deres børn ikke forstyrrer undervisningen og sammenholde det med, at 35 % er mere eller mindre uenige i, at uro er et problem læreren må løse. Rapporten er bygget op ved sådanne krydspørgsmål og de sammenlæses derefter

med basis-baggrundsvariablerne (uddannelse/arbejde/livsform).

Midt imellem disse runder af udlægnings af spørgeskemaer - hvori der er mange gentagelser fra kapitel til kapitel, og inden for kapitlet (fx. s.44 og 48 - ordret!), og som for mit vedkommende virkelig kræver en pålagt vedholdenhed for ikke straks at springe til resumeet - popper beskrivelser op af det post-traditionelle samfund à la Giddens. Det giver luft til den ellers tunge analyse, men er ind imellem lige lovlig luftigt sammenholdt med den øvrige stil.

De kommer langt omkring, men jeg sidder tilbage med spørgsmål, der slet ikke passer ind i deres koncept; men som jeg vil hævde er uomgængelige når fokus rettes på netop videregivelsen af ansvar og værdier. De spørger de store børn, hvad de deltager i af pligter i hjemmet, hvem der bestemmer over en række ting, fx. hvilket tøj de har på i skole, hvornår de skal komme hjem om aftenen på hverdage. Men hvad betyder "at bestemme selv"? Hvad betyder det at deltage i hjemmets gøremål - hvilken mening har og giver det? Hvis vi skal have fat i de store børns måde at gå til livet på, mener jeg ikke det giver nok mening at spørge som Hestbæk & Andersen gør. De nævner en passant, at deres selektion afstikker rammerne for svar - og det må jeg virkelig give dem ret i. De vil gerne høre børnene, men har i første omgang fravalgt de 3-10 årige, idet den valgte metode

var for kompliceret for denne aldersgruppe. De dropper efter en pilotundersøgelse at interviewe de 10-12 årige om deres arbejdslivs og opdragsværdier - metoden og spørgsmålene var for komplekse. Jeg undres over, at de ikke har ændret deres metode fremfor at droppe børnene, når de nu gerne vil høre dem. Flere steder skriver de, at de finder det overraskende, at 63 % af de forældrepar, der har en arbejdsbyrde på over 100 timer om ugen, kan praktisere at være hjemme om eftermiddagen efter skoletid mindst 4 gange (s. 225-233). Det passer ikke ind i deres billede af fuldtidsarbejde. Men er tiden ikke inde til, at vi redefinerer, hvad fuldtidsarbejde er. Det er ikke nok at tale om en karrierebunden livsform - folk arrangerer sig på måder, der falder uden for spørgeskemaets muligheder; men er det måderne at arrangere sig på eller måden at spørge på, der ikke holder?

De taler om familien og hjemmet uden at problematisere disse størrelser. Ved vi faktisk, hvad vi henviser, til når vi slynger ud, at det fortsat er familien der er ansvarlig. Kan familien faktisk varetage disse opgaver, hvis den ikke er hjemme? Og hvad forstår børn faktisk i dag ved et hjem? Sådanne spørgsmål rammer helt forbi - desværre.

De får svar, som er forudsigelige. Gode svar, forudsigelige svar, ufarlige svar. Det er en bekræftende undersøgelse, som vi alle kan klappe i hænderne over, for den viser, at vi som forældre er os

vores ansvar bevidst, at vores uddannelse er vigtig i måden at gå til verden på, og at vores børn gerne vil leve og arbejde som os. Så der er ingen grund til bekymring.

Ida Wentzel Winther
Danmarks Pædagogiske Institut

Rafael Lindqvist:
Att sätta gränser.
Organisationer och reformer i arbetsrehabilitering.
Umeå: Borea,
(224 s.)

Et sociologisk perspektiv på revalidering - eller arbejdsrehabilitering, som man kalder det øst for Øresund - hvad går det ud på? Ja, der er jo tale om en social ydelse, som er en rettighed for den enkelte, og i den forbindelse kommer man naturligt til at tænke på udviklingen af det sociale medborgerskab med stadig flere rettigheder til borgerne. Der er også tale om en foranstaltning eller aktivitet, som i forskellige forbindelser stilles som krav, eller som er forudsætning for at opnå andre ting. Det leder til et nærmest modsat synspunkt, hvor arbejdsrehabilitering kommer til at fremtræde som arbejdstvang eller disciplinering.

Lindqvist går ind på begge disse synsvinkler, som begge har noget for sig, men som også begge kan kritiseres. Tanken om socialt medborgerskab især, der måske var rigtigere, da den blev frem-

sat, end den er i dag. Problemerne er med tiden blevet mere komplekse. Det har vist sig, at store grupper modtagere af sociale ydelser let bliver gjort passive ved blot at modtage, og indvandrerne kan slet ikke integreres på den måde. Der er også et konspekt: For at et samfund med sociale rettigheder kan fungere, forudsættes det, at familien bare er der med sine funktioner - og dermed at der er en undertrykkelse baseret på køn.

Arbejdsrehabilitering set som disciplinering og arbejdstvang er en opfattelse, der er blevet meget populær, og som ofte baserer sig på Foucaults generelle model, hvor alt - og derunder selvfølgelig også socialpolitikken - bliver anskuet som udspekulerede forklædninger af magtredskaber. Socialpolitikken kan også ses i et marxistisk lys, hvor man især lægger vægt på, at funktionen er at opretholde en reservearmé af arbejdskraft. Men selv om der kan være meget rigtigt i disse opfattelser, er de ikke tilstrækkelige, når man skal forstå den dynamik, vi ser på området revalidering.

Selv om det både drejer sig om rettigheder og pligter, er *forholdet mellem arbejde og støtte* ifølge Lindqvist den centrale akse for socialpolitikken i alle industrialiserede lande. Denne sammenhæng - arbejdslinien - følges historisk i Sverige. Udviklingen for tiden går ikke i retning af stadig større rettigheder, og det er ikke noget nyt at kombinere rettigheder og pligter. Udviklingen består derimod

i en forandring af de former for adskillelse, man benytter sig af. Velfærdsstaten bygger på at *afgrænse kategorier*, som man giver rettigheder og pligter til. Det handler om at dele folk op i kasser.

Med denne synsvinkel har Lindqvist et udgangspunkt for at forstå arbejdsrehabilitering i termer af organisation, aktører og arenaer. Der skelnes mellem tre arenaer: den medicinske, myndighederne og produktionsfæren, og grænser og vekselvirkninger mellem disse belyses. Over halvdelen af bogen bruges på at gå nærmere ind på de tre arenaer i tre kapitler og på at opridsse grænser og samvirken mellem dem i to andre.

Det medicinske perspektiv er bestemt af medicinen som en videnskab om sygdomme og deres behandling og den praksis, der er bygget op herom. Det har stor betydning for lægernes stilling, at de har kontrollen over deres eget forskningsområde og praksis. Men mange sider af denne verden har egenskaber, der bedst forstås med sociologiske begreber. Den syge er ikke alene udsat for et angreb på sit legeme, men kommer også ind i en sygerolle. Mange sygdomme, fx de udbredte ryg- og bevægeapparatlidelser, der spiller en stor rolle i sammenhæng med revalidering, synes at have mere at gøre med interaktion og trivsel end med fysisk belastning og bakterier. Og behandlingsapparatet er institutionaliseret på en måde, så det må tage hensyn til de øvrige arenaers synspunkter, normer og regler.

Myndighedernes praksis handler om, hvordan velfærdsstatens organisationer håndterer sine klienter, og hvordan mødet mellem borger og myndighed former sig på dette felt. Lindqvist tager udgangspunkt i Lipsky og Roine Johansson, der taler om, hvordan græsrodsbureaukraterne konstruerer borgeren som klient og nuancerer dette med mange detaljer. Der gives endvidere en oversigt over de resultater, man har af den empiriske forskning i arbejdsrehabilitering. Vi får at vide, at der opnås store resultater, når det drejer sig om ulykker og infektioner, men små eller ingen, når det drejer sig om psykiske lidelser eller bevægeapparatet. Tidlig indsats - som mange professionelle mener er alfa og omega i en arbejdsrehabilitering - kan højst vises at have marginal betydning, og der er i det hele taget tegn på at revalideringsindsatsen ikke har den store virkning. Men den har jo stadig den funktion at markere en grænse og dermed legitimere de sociale kontantydelse.

Produktionssfæren med dens konjunkturer er afgørende for, om der er interesse for at få så mange som muligt i arbejde. Med den baggrund belyses udviklingen i den svenske lovgivning om førtidspension og revalidering, der har ændret sig ganske betydeligt i perioden siden 1960. I Sverige har man gennem halvfemserne reduceret tilkendelsen af førtidspension næsten lige så meget som i Danmark, men midlerne har ikke været helt

de samme. Således er svenskerne gået tilbage til et rent medicinsk adgangskriterium.

Samarbejde mellem de tre sektorer er afgørende for, at der kan gennemføres en reel revalidering, og der slår den sektoriserede velfærdsstat ikke til. Den kan kun klare de tilfælde, hvor der er tale om veldefinerede problemer, begrænset arbejdsløshed og enkeltstående sygdomme. De mere diffuse tilstande, som tegner sig for et stort antal langvarige sygeperioder og førtidspensioner, rygproblemer og psykiske problemer, kan den ikke stille meget op med. Håndteringen af disse problemer kræver samvirken af forskellige aktører og overskridelse af organisatoriske grænser. Lindqvist gennemgår en lang række svenske forsøg herpå fra de senere år. Dette er den mest spændende del af bogen, for det er et område, hvor vi ikke har været nær så modige.

Med i købet får man en meget omfattende og indsigtfuld oversigt over den svenske samfundsvidenskabelige litteratur på området arbejdsrehabilitering, der her sættes ind i en spændende sociologisk sammenhæng. Man får indtryk af, hvor langt den samfundsvidenskabelige forskning er kommet i Sverige, når man ser, at der anføres 185 svenske titler i litteraturfortegnelsen, hvoraf de fleste er undersøgelser, rapporter, betænkninger eller lovttekster på dette felt.

Lindqvists orientering fremgår i øvrigt af, hvad der

ellers er med i litteraturfortegnelsen. Der anføres nemlig desuden over 100 titler fra USA og Storbritannien, men denne litteratur er mere med for dens bidrag til synsvinkler og teorier, mens der ikke er større interesse for det, den siger om systemet i disse lande. Desuden anføres syv titler udgivet i Norge, en i Finland. Der er hele to titler udgivet i Danmark, hvoraf den ene er på svensk, samt et par ting hvor udgivelsesstedet er Berlin og Dublin.

Når man læser Lindqvists tekst, især det der handler om myndighedernes praksis og om sammenhængen mellem arenaerne, er det åbenlyst, at der kunne vindes meget ved at gå fra den rent svenske og over til en skandinavisk sammenhæng, hvor man også inddrog erfaringer fra Norge, Finland og Danmark. Nogle forhold ville så afsløre sig som noget, der varierer med de tilfældige organisatoriske strukturer, mens andet ville fremtræde som mere generelt.

Et punkt, hvor jeg ikke er sikker på, jeg er enig med Lindqvist, er hans centrale udgangspunkt, at forholdet mellem arbejde og støtte er den centrale akse for socialpolitikken. Han tilføjer jo selv, *i alle industrialiserede lande*, men spørgsmålet er om der ikke snarere skulle have stået: industrisamfundet, og om det også gælder i videnssamfundet? Det er klart, at selvforsørgelse var målet for den sociale indsats indtil de reformer, der betegnes af Bistandsloven 1976, som nogenlunde modsvarer Socialtjenestlagen 1982. Men derefter

ter bliver det mindre klart, især i Danmark. Aktiveringslovgivningen fra halvfemserne synes på en måde at styrke tanken om selvforsørgelse igen, men skal man stadig bruge dette ord har det fået et nyt indhold: når aktiveringen bliver en udgift af det omfang, vi ser i dag, ligner det mere en behandling. Folk yder godt nok noget for deres socialhjælp, men indkomsten for samfundet er svær at få øje på.

Men det ændrer ikke på, at det overordnede perspektiv i bogen, hvordan vi deler i kategorier og skaber organisationer, der derefter må samarbejde på tværs for at kunne løse blot en del af problemet, så vidt jeg kan se, er det mest spændende perspektiv, der kan anlægges på det sociale område i øjeblikket - og da især på området revalidering.

Steen Bengtsson
Socialforsknings-
instituttet

Lena Abrahamsson:
*Att återställa ord-
ningen -Könsmön-
ster och förändring i
arbetsorganisationer.*
Umeå: Boréa,
2000 (357 s.)

Lena Abrahamssons (heretter LA) bog er en doktorafhandling fra Luleå Tekniske Universitet. Formålet med hendes afhandling er at undersøge, hvordan arbejdsorganisationen og dens konsordning forandres, når indu-

striforetager der forsøger at indføre nye organisationsmodeller. Organisatorisk forandring er virksomhedernes strategi for at sikre overlevelse, vækst og konkurrencedygtighed, hvilket der ikke er noget nyt i. Det nye ligger i organisationsmodellerne, og dem er der præsenteret mange af gennem 1990'erne i managementlitteraturen. For dem, der har hang til dette tema, giver LA en gennemgang af disse samt den teoretiske baggrund herfor.

Fælles for de nye organisationsmodeller er, at de peger i retning af en fladere organisation og mod individualisering. Med individualisering mener LA, at mennesket ses som en autonom, selvstændig og kreativ skabning med muligheder for at lære, udvikle og forandre sig. LA's fokus er virksomheder, som stræbte efter organisationsmodellen 'Den flade integrerede arbejdsorganisation' (heretter FIA). Den indeholder elementer af TQM (Total Quality Management), TBM (Time Based Management), den lærende organisation og *grænseløs flødesorganisation* (bygger på fleksibilitet og mere gennemtrængelige grænser hvad angår afdelinger, funktioner og fag).

Teksten er struktureret om to aspekter af FIA, nemlig decentralisering og integration. Decentralisering drejer sig om at skabe en fladere organisation, hvor magt, ansvar og arbejdsopgaver delegeres nedad i hierarkiet. Integration indebærer en sammenføring af arbejdsopgaver, fag og mennesker, som tidligere var adskilte. Det er

to aspekter, som er interessante, fordi de står i modsætning til konsordningens centrale mekanismer, nemlig segregering og hierarkisering. Der ligger således et socialt forandringspotentialt i FIA, hvad angår skabelsen af nogle strukturer, som giver mænd og kvinder lige muligheder for læring og udvikling. Men som titlen på bogen antyder, sætter konsordningen nogle grænser, som er svære at overskride, idet resultatet af forandringsarbejdet som tendens fører til øget centralisering og nye hierarkiske strukturer.

I alt 8 virksomheder indgår i LA's feltarbejde, som hun opdeler i tre analysekategorier: 1) mandsdominerede arbejdspladser, 2) kvindearbejdspladser/konsegregerede arbejdspladser og 3) konsblandede arbejdspladser. Interviews og observationer er hendes empiriske grundlag. Den teoretiske ramme for analysearbejdet er Hirdmans genussystem samt Connells og Hollways teorier om maskulinitet. LA's perspektiv er de kvindelige industriarbejdere og deres erfaringer med forandringsarbejde, fordi traditionel forskning implicit tager udgangspunkt i mændenes erfaringer.

De kvindelige industriarbejdere har i udgangspositionen en svag stilling, idet de traditionelt har varetaget den arbejdsintensive del af industriarbejdet, hvorimod den kapitalintensive del af arbejdet har været mændenes territorium. Efterhånden som den arbejdsintensive del af indstrialarbejdet flyttes ud

til lavomkostningslandene, får industriarbejdspladserne en endnu større mandlig majoritet. Tendensen til, at kvindernes industriarbejde forsvinder, forstærkes af virksomhedernes krav om teknisk uddannelse ved nyanstættelser og intern rekruttering. Selv om arbejdet ikke kræver teknisk kompetence, bliver der lagt større og større vægt på teknologien og teknisk kompetence. Det vil sige, at konssegregeringen skabes ved hjælp af teknik, idet den så intimt forbindes med mænd og mandlighed.

En af barriererne for forandringsarbejdet er, at det er meget svært at blande mænd og kvinder. Der er især stor modstand blandt mændene mod at tage arbejde, der har et kvindeligt kønsmærke, men også blandt kvinderne er der modstand mod, at 'deres' mænd skal varetage 'kvindejobs'. Det ligger altså stadig dybt indbygget i kulturen og i organisationerne, at mænd og kvinder har hver deres arbejdsområder. Det er et forhold, der bliver blotlagt, når forandringer, der har til formål at integrere kønnene, sættes i gang.

På trods af at kvinderne generelt viste mindre modstand mod forandringer og endda havde store forhåbninger hertil, således at de kunne få et bedre arbejde, blev kvinderne typisk set som problemet. Det viste sig i rekrutteringerne, når der skulle besættes job på grund af den tekniske fokus, som mændene nu antages at have nemmere ved. For kvindernes vedkommende var diskursen, at de ikke kunne el-

ler ville lære tekniske opgaver. De nye organisationsmodellens vægt på egenskaber som social kompetence, indfølelse m.m. kategoriseres traditionelt som kvindelige egenskaber, men det smitter ikke af i forandringsarbejdet. Det er egenskaber, som det antages, at mændene kan lære. Det bliver altså selvforstærkende spiraler: kvinderne antages ikke at kunne varetage opgaver af mere teknisk karakter, og hvad angår de bløde egenskaber, antages mændene at kunne lære dem. Broderskabet fungerer i bedste velgående på moderne industriarbejdspladser.

I analysekategori 1, den mandsdominerede arbejdsplads, var modstanden mod forandringer størst. Ligeledes blev der brugt forsigtige forandringsmetoder, og der blev mest snakket om det, mens man gik frem med forsigtighed. Det var et støjende og beskidt arbejdsmiljø, og arbejdet var fysisk tungt, men frit. De få kvinder, der var der (5-7%) blev typisk betragtet som 'en af gutterne', men det sås, at kvinderne blev færre med forandringstiltagene med manglende tekniske færdigheder som begrundelse.

I analysekategori 2, arbejdspladsen med mange kvinder og en stærk kønssegregering, blev der gået helt anderledes drastisk til værks, i nogle situationer næsten med tvang, når der skulle forandres, men også her sås, at det var meget svært at blande mænd og kvinder.

I analysekategori 3, den kønsblandede arbejdsplads,

var der funktioner som mænd og kvinder varetog på lige fod. Her var forandringsmetoden forsigtig, men konkret drivende. Men også her ser LA en tendens til, at antallet af kvinder mindskes på grund af teknikfikseringen. Den kønsblandede arbejdsplads fremstår dog for mig lidt svagt i LA's analyse, idet den kunne forventes at have eksemplets magt. Men måske er der kun tale om 'lommer', hvor mænd og kvinder varetager samme arbejdsopgaver. Eller også kan der være tale om, at forandringsarbejdet betød et tilbageskridt for kvindernes muligheder. Men det kan jeg ikke aflæse af LA's empiriske arbejde.

Der var træk, der gik på tværs af kategorierne, og det var, at modstanden mod forandringer var størst blandt mændene. Det var i rotationsordningerne, modstanden mod forandringer og en integrering af kvinder og mænd især kom til udtryk. Målet med rotationsordningen var at skabe øget fleksibilitet og en blanding og spredning af kompetenser, men i stedet blev det et system, hvor mændene byttede med hverandre og deres kompetenser blev holdt inden for en begrænset gruppe. Kvinderne viste en generel større åbenhed for at rotere.

Kvinnorna roterar mer än karlarna. Karlarna går aldrig till andra arbetsplatser. / ... / Tvättarna sa ifrån ganska fort. De ville inte rotera. Det blev

även protester mot att de skulle ha roterat inbördes (Kvinnlig arbetare).

Når mændene nægter at lave 'kvindearbejde', lukker de sig samtidigt om eget arbejde, og hierarkiet og status mellem mandearbejde og kvindearbejde kan opretholdes.

Men modstanden mod at bryde kønsmønstret kom også til udtryk i forsøget med at decentralisere opgaver, magt og ansvar. Mænds og kvinders forskellige forhold kom til udtryk, når der var tale om uddelegering af ansvar. Der var dels modstand 'oppefra', som kom til udtryk i, at de forslag til ændringer, som kom fra kvinderne, ikke blev taget alvorligt. Dette til trods for, at den formelle politik var, at der skulle lyttes til personalet for at sikre deres engagement. Men der var også modstand nedefra, som kom til udtryk i, at nye samordningsfunktioner ikke skulle indeholde ledelsesfunktioner. Kvinderne anså det for vigtigt, at der ikke kom en masse 'minichefer'. Det sås ligeledes, at kvindeli-

ge mellemedere selv afskaffede deres funktion og gik nedad i hierarkiet tilbage til produktionsarbejdet, mens mændene flyttede sig opad i hierarkiet.

Individualiseringen indeholder ligeledes elementer, som kan skabe nye hierarkier, idet de ansatte skal se den som et led i et større handlingsrum og motiveres af konkurrenceelementet. Også dette element kan betyde en svækkelse af kvindernes mulighedsstrukturer, idet de ikke har samme tilbøjelighed til at konkurrere om arbejdet. Og der er ingen, der tager dem om skuldrene, eller sagt på en anden måde: de har ingen allierede. Det er et typisk mandligt domæne.

Alt er dog ikke bare reproduktion. Der er tendenser til at køn omforhandles, at kvindelighed og mandlighed forandres for at passe ind i de nye organisationer, men også at dette bliver til nye hindringer for kvinder. Selv om udbyttet for kvinder ikke er i overensstemmelse med, hvad konceptet lover, er det et strategisk spørgsmål, som kvinder må forholde sig til.

LA gennemgår litteraturen

på området, og der er eksempler på, at ikke alle steder slår kønnet som organiserende princip så hårdt igenem som i LA's empiriske data. Der er meget nyttigt stof for organisations- og arbejdsmarkedsforskere, som vil tage kønnet alvorligt som et grundlæggende strukturerende princip.

Afhandlingen er præget af ånden/energien i en af hendes indledende bemærkninger i forordet:

Att skriva en vetenskaplig avhandling är inte bara roligt, det är dessutom spännande. Om ni nu när ni läser bara har ett uns lika trevligt och spännande som jag har haft så är jag nöjd.

Jeg havde meget *fornejelse* af at læse afhandlingen – desuden gode opmuntrende ord til andre afhandlingsskrivere!

Gerda Thorsager
Sociologisk Institut,
Københavns Universitet

Erik Oddvar Eriksen & Jarle Weigård:
Kommunikativ handling og deliberativt demokrati.
Jürgen Habermas' teori om politikk og samfunn.
Oslo: Fagbokforlaget, 1999 (340 s.)

Den deliberative demokrati-model har de senere år stået stærkt i de demokratiteoretiske diskussioner. Om dette skyldes en øget grad af praktisk erfaring med modellen, eller om det skyldes et øget normativt funderet behov for en demokrati-model, som kan matche senmodernitetens kompleksitet, skal her være usagt. Et af de mere betydningsfulde bidrag til denne debat er Erik Oddvar Eriksen og Jarle Weigårds præsentation og videre udvikling af Jürgen Habermas' kommunikations- og demokratiteori. Med bogen *Kommunikativ handling og deliberativt demokrati. Jürgen Habermas' teori om politikk og samfunn* har Eriksen & Weigård ydet et meget centralt bidrag til den nordisksprogede litteratur om deliberativt demokrati.

Ideen bag den deliberative demokratitilgang er ikke kun at rekonstruere de gamle dyder fra det antikke græske demokrati, men også at argumentere for en bedre måde at træffe kollektive beslutninger på i dagens komplicerede samfund. Der er tale om en teoretisk tilgang, som mellem den liberale og den republikanske tradition tilbyder et alternativ til den

kommunitaristiske bølge, som siden slutningen af 1980'erne er skyllet ind over specielt de amerikanske, men også i nogen grad de europæiske demokratiteoretiske diskussioner. Udgangspunktet er, at det komplekse og fragmentariske senmoderne samfund stiller nye og øgede krav til skabelsen af social sammenhængskraft. Den stigende grad af individualisering og erosionen af sociale og politiske fællesskaber skaber en potentiel fare for, at egoismen vinder frem på bekostning af solidariteten, som pejlemærke for den sociale handlen.

Den deliberative teoris løsning på dette negative scenario er at skabe nye politiske fællesskaber. Senmoderniteten indeholder ikke kun negative potentialer. Individualiseringen kan også kanaliseres over i en myndiggørelse, hvor det autonome individ på én gang bidrager til og bidrages af fællesskabet. En symbioselignende proces, hvor skabelsen af nye indsigter og værdier kan udspringe og realiseres. Det, at den deliberative tilgang fokuserer på skabelsen af nye værdier og ikke på erkendelse af tabte værdisæt, udgør den væsentligste forskel til kommunitarismen. Kommunitarismens tenderen mod et reaktionært fokus på traditionen er i den deliberative tilgang afløst af et skabende moment. I Eriksen & Weigårds (og Habermas') tilgang betyder dette, at de politiske fællesskaber må konstrueres under hensyntagen til, at den kommunikative handlen skal have mulighed

for at blive realiseret som en vigtig bestanddel af den politiske kultur. Sammenhængen mellem Habermas' tidligere fokus på det kommunikative element og hans senere forfatterskabs rets- og demokratifokus er hermed i centrum. Handlingsteorien udgør så at sige mikro-fundamentet for demokrati- og politikteorien.

Ved at fokusere på denne sammenhæng i Habermas' forfatterskab får Eriksen & Weigårds introduktion også en lidt anden karakter, end forfatterskabs-introduktioner normalt har. Vi starter ikke fra bunden og følger Habermas' forfatterskab slavisk. Derimod er vægtningen og selektionen i forfatterskabet styret af den røde tråd, hvor sløjfen i sidste ende skal knyttes med demokrati-teorien som centrum. I praksis betyder dette, at den kommunikative handlen, diskursetikken, deliberationstanken, offentlighedsteorien og retsteorien kommer til at danne strukturen i Habermas-præsentationen. Denne vægtning betyder, at blandt andet Habermas' mere filosofiske og videnskabs-teoretiske elementer falder i baggrunden, ligesom hans mere politiske og praksisorienterede elementer også gør det.

Denne selektion er på ingen måder problematisk, men leder derimod logisk hen mod bogens videre sigte. Nemlig at supplere præsentationen af Habermas med et forslag til, hvordan Habermas' teoretiske og abstrakte univers kan operationaliseres på en sådan måde,

at de abstrakte indsigter kan konkretiseres til praktiske handlingsanvisninger. Eller, som Eriksen & Weigård formulerer det, skal der konstrueres et kommunikativt design. Når Eriksen & Weigård finder denne konkretisering nødvendig, er det for at kompensere for Habermas' egen skepsis i forhold til diskursteoriens anvendelsesområde. Diskursteorien kan som udgangspunkt kun danne den normative ramme, hvor ud fra de praktiske handlingsanvisninger kan vurderes.

Problemet med Eriksen & Weigårds operationalisering er imidlertid, at den stort set begrænser udviklingen af det kommunikative design til et fokus på institutionel design. Ligesom hos Habermas selv kommer institutionerne til at bære en uforholdsmæssig stor byrde i forhold til at realisere den kommunikative dialogsfoldelse. Offentligheden og det civile samfund bliver på denne måde forankret i en institutionel tilgang. En forankring, som på mange måder virker begrænsende for at se nye arenaer, hvor den kommunikative dialog kan udfoldes med politiske og demokratiske potentialer.

Årsagen til at Eriksen & Weigård begrænser sig til in-

stitutionel design skal sandsynligvis ses i forlængelse af Habermas' meget smalle politikforståelse. Det politiske er for Habermas stort set begrænset til de processer, som retter sig mod parlamentet, hvorfor eksempelvis de subpolitiske processer, som Ulrich Beck peger på, udgrænses fra det politiske område. På trods af at Eriksen & Weigård trækker Nancy Frasers skelnen mellem stærke og svage offentligheder frem som en mere rummelig tilgang til det politiske, kommer denne nuancering ikke rigtig i spil i forhold til det kommunikative design. Et bud på, hvordan man kan tænke moderne politiske fællesskaber, som ikke er institutionelt forankret, kunne i denne sammenhæng være spændende.

Det snævre fokus på politik, som Eriksen & Weigård i deres operationalisering gør sig til talsmænd for, afspejler meget godt bogens svaghed. En mere kritisk vinkel på Habermas' tilgang kunne være ønskværdig. Det er meget få steder i bogen, hvor Habermas' tilgang udsættes for kritik. De få steder i bogen, hvor der etableres en dialog med mere Habermas-kritiske forfattere, er konklusionerne temmelig forudsigelige. En forudsigelighed, som selv-

sagt ikke harmonerer særlig godt med ånden fra "det bedre arguments tvangfrie tvang".

På trods af denne lille skønhedsplet er bogen særdeles læseværdig og må regnes for en af de absolut bedste og mest aktuelle Habermas-præsentationer i den nordisksprogede litteratur. Bogen er først og fremmest utrolig velskrevet i sin fremstilling af Habermas' tankeunivers. Eriksen & Weigård formår på pædagogisk vis at reducere kompleksiteten i Habermas' teori, så sammenhængen i forfatterskabet fremstår både klart og forståeligt. Eriksen & Weigårds operationalisering af Habermas' abstrakte teorier, er ligeledes udtryk for en kvalificeret og tiltrængt fornyelse, og på trods af de omfangsmæssige begrænsninger, der ligger i det institutionelle fokus, bidrager den deliberative teori med nye indsigter. Alt i alt en indføring og videreudvikling, som udover at være en glimrende undervisningsbog, også kan berige den mere garvede Habermas-læser med nye indsigter.

Jens Ulrich
Institut for Samfundsudvikling og Planlægning,
Aalborg Universitet

**Marianne Winther
Jørgensen &
Louise Phillips:**
*Diskursanalyse som
teori og metode.*
**Roskilde: Roskilde
Universitetsforlag/
Samfundslitteratur,
1999 (216 s.)**
Jacob Torfing:
*New Theories of
Discourse. Laclau,
Mouffe and Zizek*
**Oxford: Blackwell,
1999 (342 s.)**

Danmark har lenge vært ledende i Norden på diskursanalyse, og utgivelsen av Torfings bok bekrefter, at den danske debatten holder internasjonalt nivå. Debatten har vært bred, og gikk blant annet i *Dansk Sociologi* gjennom hele 1990-tallet: En av forfatterne under anmeldelse var for eksempel med på en artikkel om europeisk og nasjonal identitet, som ble trykt i 1991, og så sent som året før disse to bøkene kom ut, bragte tidsskriftet en metodeartikkel. At det nå finnes folk, som har tilstrekkelig bred oversikt til å skrive gode introduksjonsbøker, og at forlagene mener, at det er marked for slikt, bekrefter at diskursen om diskursen er vel innarbeidet, og at dets materialitet er stigende.

Jørgensen og Phillips (heretter J&P) trekker ifølge sine referanser på Torfings arbeider, og presenterer Laclau og Mouffes begrepslitaner på en umiddelbart forståelig og tilgjengelig måte. De skriver:

Diskursen etableres

som en totalitet, hvor hvert tegn er entydigt fastlagt som moment gjennom relationer til andre tegn (som et fiskenet), og det gjør den ved at *udelukke* alle de andre mulige betydninger, tegnene kunne have, og de andre mulige måder, de kunne være relatert til hinanden på. En diskurs er således en reduksjon af muligheter. Den er et forsøg på at standse tegnenes glidning i forhold til hinanden og dermed et forsøg på at skape entydighet. Alle de muligheter, diskursen dermed udelukker, kalder Laclau og Mouffe *det diskursive felt* ('the field of discursivity')- eller 'det konstitutive ydre' (J. & P. 1999:37).

J. & P. gir et bidrag til nomenklaturen ved å peke på, at dette ytre kan deles i to: på den ene side en masse saker og ting, som ikke direkte angår den diskurs, det er snakk om, og på den annen side en rekke konkurrerende diskurser. De foreslår, at man skal reservere begrepet "det diskursive felt" for alt det ytre, og referere til de konkurrerende diskurser med samlebetegnelsen "diskursorden".

Torfing viser ved hjelp av en overbevisende gjennomgang av faghistorien, som vel er bokens fremste bidrag, at

...the questioning of
the transcendental

status of the economy leads directly to the concept of *discourse* (Torfing 1999: 40).

Den fremste årsak til dette er ifølge Torfing, at man ved å fjerne økonomien forstått som essens åpner opp for en uendelighet av forskyvnninger og desentreringer mellom meningsdannelse og sosiale relasjoner. Han støtter seg her på og refererer til Derrida, som formulerer at "in the absence of a centre or origin, everything becomes discourse" (Derrida 1978:280).

Metodisk blir problemet for samfunnsvitere vel da, hvorledes man skal forholde seg til denne materialiteten i sin empiriske forskning. Her presenterer de to bøkene divergerende svar. Torfing avslutter sin bok med to advarsler. Den ene retter seg faktisk direkte mot anvendelse av diskursanalyse i empirisk forskning:

Although the concepts and arguments of the new theories of discourse are developed in specific analytic contexts, they are pitched at a highly abstract level. That is to say, because discourse theory has a metatheoretical character, it is often difficult to apply it in an unmediated way in concrete empirical studies. Discourse theory provides us with a basic understanding of the key aspects of discursive

world formation, but has no ambition of furnishing a detailed and fully operationalized framework for the study of all kinds of social, cultural and political relations. I would thus warn against attempts to apply discourse analysis directly and instrumentally in empirical studies (Torfing 1999:291).

Torfings andre avsluttende advarsel går i samme retning, og retter seg mot

the quest for a *methodology* able to utilize discourse theory in the concrete study of the construction of identity (Torfing 1999: 292).

Dette fremstår kanskje som litt jomfrunalsk. Samfunnsvitene må forholde seg til ontologiske og epistemologiske problemer, men de må kunne legge noe til den type viten, som produseres av filosofer. Dette tillegget kommer først og fremst via utvikling av metoder og anskuelserformer for å forholde seg til det sosiale, og direkte engasjement med sosiale praksiser. Det gjelder også, om man finner å ikke kunne sondre skarpt mellom teori og meto-

de, slik tilfellet er for diskursanalysen. Om alle samfunnsvitene vier seg til metateori, overlater vi simpelthen andre viktige oppgaver til grupper, som vel er dårligere skikket til å løse dem, så som teoretisk uskolerte historikere. I rettferdighetens navn skal det imidlertid tilføyes, at Torfing ikke fremstår som en anti-empirist, men snarere som et splittet subjekt, i og med at boken rent performativt har en rekke oppslag, der diskursanalyse mer eller mindre direkte anvendes på empirisk materiale.

J. & P. (1999:7) har færre hemninger i forhold til det sosiale. Allerede i forordet heter det at

vi har i bogen bestræbt os på at vise feltets bredde ved at gabe over tre forskellige tilgange til diskursanalyse: diskurstheori, kritisk diskursanalyse og diskurspsykologi. Vi har villet vise deres spændvidde og muligheder hver især både teoretisk og metodisk, og gennem konkrete eksempler har vi villet opmuntre og inspirere nye diskursanalyser.

Den første retningen de, tar for seg, er altså Laclau og

Mouffe, den andre er de mest sosialt orienterte av lingvistene (spesielt Norman Fairclough), og den tredje er de britiske sosio-psykologene. Der Torfing holder avstand til metodologi og empiri, nøyer de seg med å fastslå, at teori og metode for diskursanalysens vedkommende er tett forbundet (p. 12). Dette poenget kan man jo allerede lese inn i titelen på deres bidrag, og det blir også gjort eksplisitt: i kontrast til Torfing oppfordrer de til spesi- fikk empirisk analyse. De skriver således at det er

viktig å undersøke diskursordnens materielle og eventuelt institusjonelle forankring, for diskurser og diskursordner svæver ikke frit i luften, og de er aldrig kun tale og tekst (J. & P. 1999: 147).

Begge bøker er altså utmerkede, Torfings som dyptpløyende diskusjon av handlingsbetingelsene for og konsistensen av Laclau, Mouffe og Zizeks tett sammenbundne bidrag, J&P som glimrende første introduksjon til det bredere diskursive samfunnsvitenskapelige felt.

Iver B. Neumann
Norsk Utenrikspolitisk
Institutt